

УДК 378.4 (430.21)“...18”

Р. І. ПРИБОРА

здобувач

Кіровоградський державний педагогічний університет

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА БЕРЛІНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті на основі аналізу історико-педагогічних джерел розглянуто організаційну структуру Берлінського університету у першій половині ХІХ ст., описано органи управління закладом, їхні функції та взаємовідносини між собою, розкрито особливості формування навчально-наукового персоналу університету, наведено класифікацію викладачів з оглядом їхніх посадових обов'язків та окладів.

Ключові слова: історія вищої освіти, німецька модель університету, Берлінський університет, освітній менеджмент, навчально-науковий персонал.

Розвиток держави та добробут її народу багато в чому залежать від кваліфікованих спеціалістів, які покликані їх забезпечувати. Підготовка таких спеціалістів залежить від наявності ефективної системи вищої освіти. В останні десятиліття у зв'язку з переходом до європейської моделі навчання та формуванням нових стандартів університетська освіта України зазнала значних змін. Процес модернізації вищої школи, спрямований на подальшу інтеграцію в єдиний європейський освітній простір і на підвищення рівня освіти, відбувається й нині.

Відповідно до результатів міжнародних досліджень за показниками поширення вищої освіти та її якості Україна входить до двадцятки передових країн світу. Незважаючи на значні успіхи в цій сфері, все більше науковців вказують на кризу українських університетів в питанні їхнього ефективного менеджменту та міжнародної активності. Акцентовано увагу на пошуку вдалих форм і методів організації діяльності вищих навчальних закладів. У цьому контексті особливо корисним є історичний досвід європейських країн, зокрема Німеччини як батьківщини сучасної університетської моделі та Берлінського університету, в якому ця модель була вперше реалізована на початку ХІХ ст.

Аналіз останніх досліджень і наукових публікацій з цієї тематики свідчать про її актуальність і значущість. Так, розгляду питань реформування системи вищої освіти України присвячено роботи українських учених В. Андрущенко, Г. Артемчука, В. Войтенка, М. Євтуха, В. Кременя, В. Лугового. Трансформаційні процеси в університетській освіті досліджували українські та іноземні дослідники Г. Ашин, Я. Пелікан, С. Пролєєв, а проблеми модернізації організаційної структури університету – Б. Агранович, В. Чудінов, А. Чучалін, В. Ямпольський. Вплив В. Гумбольдта на розвиток університетської системи, його теоретична спадщина та загальні положення німецької моделі університету аналізувалися закордонними науковцями Б. Вітроком, Ш. Розблатом, Д. Скоттом, М. Хофстеттером та ін.

Водночас відзначимо відсутність наукових досліджень, присвячених організаційній структурі Берлінського університету та взаємодії адміністративних органів закладу між собою.

Метою статті є аналіз особливостей організації адміністративно-управлінського апарату Берлінського університету у першій половині XIX ст.

Відповідно до Статуту Берлінського університету, прийнятого 31 жовтня 1816 р., керівництво закладу належало сенату і його голові – ректору. Ректор і сенат обиралися всіма ординарними професорами.

До складу сенату входили вибрані члени, ректор як голова, університетський суддя і декани. Як зазначав Ф. Паульсен, сенат був комітетом для загального управління університетом [5, с. 66]. Сенат повинен був слідкувати за правами і загальними справами університету, виконував дисциплінарну функцію, звітував перед Міністерством про справи університету і співпрацював з іншими організаціями відповідно до інтересів закладу. Відповідно до вищезазначеного діяльність сенату можна розподілити за трьома сферами:

- 1) ведення і вирішення всіх університетських справ;
- 2) налагодження відносин з іншими організаціями;
- 3) дисциплінарна влада над студентами з важливих проступків.

Ректор був першою посадовою особою, представляв університет у всіх зовнішніх відносинах. Він був зовнішнім символом корпоративної самостійності університету, наділявся виконавчою владою з усіх сенатських постанов, проводив іматрикуляцію студентів, слідкував за студентськими організаціями і зборами [3, с. 176; 5, с. 66]

Особисто від себе, в межах своїх повноважень, окрім надзвичайних випадків, ректор не міг робити ніяких розпоряджень.

При закладі діяв університетський суд. Від академічного суду у його віданні залишилася тільки дисциплінарна юрисдикція. До покарання належало: грошовий штраф до 20 марок, карцер до 14 днів, попередження про відрахування і відрахування з університету [5, с. 66]. Відповідно, однією з важливих посадових осіб при Берлінському університеті був університетський суддя, який мав широкі обов'язки і права. Він виступав юрисконсультом університету і в цій якості відповідав за відповідність за змістом і формою усіх сенатських постанов та рішень законам і конституції держави.

Суддя у всіх своїх справах, які він виконував відповідно до своїх повноважень, мав право давати доручення і вказівки секретарю та іншим нижчим посадовцям університету, а в межах слідства – нижчим поліцейським служителям.

Взагалі, усі стосунки ректора, сенату з місцевою поліцейською владою відбувалися через університетського суддю. Тому в усіх випадках, що стосувалися поліції (дозвіл на проведення студентами публічних процесій, публічних балів чи концертів) рішення спочатку приймав ректор та університетський суддя, а потім останній узгоджував це з начальником місцевої поліції [3, с. 179].

Особистий склад університету і факультетів утворювали викладачі, університетські вихованці і різні посадові особи з університетського управління, що не належали до викладацького складу.

Особистий склад факультетів відрізнявся і включав усіх записаних у ньому університетських викладачів і студентів. Лише ті, хто належав до складу факультету, користувалися правами і привілеями, яких інші не мали. Так, штатні викладачі мали такі привілеї: право брати участь у факультетських справах, винагороджуватися факультетами [4, с. 4].

Очоловав факультет декан, який керував усіма його справами й обирався з ординарних професорів [4, с. 67].

Факультетських викладачі поділяли на такі розряди: ординарні професори; почесні професори; екстраординарні професори; приват-доценти; лектори; вчителі мистецтв; сторонні викладачі (відомі вчені, які мали право викладати в університеті за своїм званням, але не належали юридично до складу університету, наприклад, члени Берлінської академії наук, та особи, що не отримали право стати професорами чи приват-доцентами, а також особи, що не мали права бути університетськими викладачами, але за поданням уряду стали членами факультету).

Як свідчить наведений перелік між професорами існувала своя градація:

- 1) ординарні професори – були носіями академічного самоврядування;
- 2) екстраординарні – не брали участі у справах університету і факультету.

Окрім того, зазначимо відмінність між штатними і особистими професорами, з яких перші були постійними університетськими посадовцями і заміщалися при звільненні професора з посади, а посади других закривалися зі звільненням з них осіб, які їх займали.

Також існувала різниця між екстраординарними професорами з окладом і без нього: приват-доцентам, які успішно читали лекції протягом тривалого часу, дарували на знак визнання титул екстраординарного професора без окладу, якщо тільки не було вільної вакансії із заробітною платою, причому такий професор вважався кандидатом на платну викладацьку посаду і пізніше йому обов'язково дарували професорське звання.

Почесні професори займали положення вище екстраординарних, але не несли ніякої відповідальності за викладацьку діяльність і не отримували заробітної плати і в цьому вони були схожі на приват-доцентів. Зазвичай, це були старі заслужені вчені, які хотіли залишатися при університеті, але не мати ніяких зобов'язань [5, с. 68].

На посаду професорів призначали за безпосереднім призначенням Міністерства і центрального уряду. Ординарних професорів призначав сам король, екстраординарних – Міністр. У Статуті Берлінського університету зазначалося, що “ординарні та екстраординарні професори запрошуються і призначаються на посаду Нами і Нашим Міністерством Внутрішніх справ” [7, с. 371]. У документі за факультетами залишалось право подавати на розгляд уряду кандидатів на посади, що відкривалися для ординарних про-

фесорів. На основі цього права факультету представляли зазвичай трьох кандидатів і уряд обирав одного з них. Так, під безпосереднім керівництвом уряду реалізувалася свобода вибору [3, с. 115].

Екстраординарних і почесних професорів, а також лекторів і вчителів призначали без будь-якої участі в цьому університету чи факультету. Хоча насправді уряд перед призначенням запитував думку сенату чи факультету про кандидатури. Однак, як зазначав один із ректорів університету Г. Гельмгольц, уряд рідко відхиляв кандидатів, запропонованих факультетами, оскільки мало хто з чиновників бажав брати на себе особисту відповідальність за протидію пропозиціям компетентних людей, тим більше, що необхідно було в такому разі запропонувати рівнозначну чи навіть кращу кандидатуру [1, с. 47].

Професорів, як і інших чиновників, призначали на посади на необмежений термін. Поки професор виконував свої обов'язки, він міг користуватися своїми правами. На відміну від інших посадовців посада професора не давала йому права на пенсію, замість пенсії практикувалося звільнення його від обов'язку читати лекції зі збереженням жалування.

Варто зазначити, що в університетах не було прийнято переводити професорів проти їхнього бажання з одного міста в інше, як це відбувалося в інших відомствах [4, с. 68].

Для того, щоб краще уявити статус професорів у країні, розглянемо доходи професорської посади. Вони склалися з двох джерел: професор отримував посадовий оклад від держави і гонорар за приватні лекції. За законом 1897 р. для ординарних професорів був установлений розмір окладу в 4800 марок у Берлінському університеті (для порівняння в інших університетах Німеччини – 4000 марок), для екстраординарних – 2400 марок (в інших університетах – 2000 марок). Заробітна плата збільшувалася кожні 4 роки на 400 марок протягом 6 термінів у Берлінському університеті (в інших університетах – лише 5 термінів). До цього варто було додати кошти, які видавалися для оплати квартири – від 540 до 900 марок.

Гонорари за лекції різнилися в залежності від спеціальності, кількості осіб, що навчалися на факультеті, кількості прочитаних лекцій і професіоналізму лектора [2, с. 56].

Отже, гонорар викладача міг бути від кількох сотень до кількох тисяч марок. Ф. Паульсен наводить таку статистику окладів ординарних професорів за 1894/1895 н. р. З ординарних професорів прусських університетів отримали за приватні лекції: 191 – до 1000 марок кожен; 87 – до 2000 марок; 74 – до 4000 марок; 59 – до 6000 марок; 14 – до 10000 марок; 15 – до 15000 марок; 7 – до 20000 марок, 4 – вище 20000 марок [4, с. 75–76].

Розглянемо, що входило в обов'язки професора. За твердженням професора Корнельського університету, який здобував вищу освіту в Пруссії, Дж. Харта для того, щоб визначити, хто такий німецький професор, легше сказати, ким він не був. “Професор – не учитель в англійському сенсі цього терміна. Він – спеціаліст. Він не відповідає за успіх своїх слу-

хачів, він відповідає лише за якість навчання, яке він забезпечує. Його обов'язки починаються і закінчуються в ньому. Ніхто не може стати професором у німецькому університеті, не маючи вагомих доказів, що він провів певне дослідження і отримав результати, варті того, щоб їх назвали новітніми й важливими. Іншими словами, щоб стати професором потрібно спочатку стати дослідником” [9, с. 264].

Професор кафедри, як і будь-який інший член суспільства, зобов'язаний був підкорятися чинним постановам і політичному порядку. Відповідно, професора, який, читаючи лекції закликає до непокори владі й законам, пропагує ненависть до соціальних станів та віросповідань, відразу звільнили б з університету без права поновлення.

Німецькі професори не були політичними особами й ніяким іншим чином не брали участі в політичному житті держави. Оскільки вони приймалися на роботу і звільнялися з неї урядом, отримували від нього заробітну плату і мали відповідні посадові обов'язки, коло їхньої діяльності на кафедрі обмежувалося науковою і навчальною діяльністю [2, с. 10–11].

При вступі на посаду професор брав на себе відповідальність викладати певні дисципліни; кількість годин на читання курсу, мета, завдання і його зміст, розподіл між лекційними і семінарськими заняттями, методи викладання, визначалася ним самостійно. Як зазначав Ф. Паульсен: “Содержание и метод университетского преподавания находится вне сферы усмотрения высшей администрации; в ином положении находится установление самого круга предметов преподавания” [5, с. 70]. Він був тільки зобов'язаний читати в семестр не менше однієї публічної і однієї приватної лекції. Діяльність професора ніхто не контролював: не проводили ревізії, не писали звіти, крім звітів по університету.

Від професора як від спеціаліста вимагалось, щоб він постійно удосконалював свої вміння. Як зазначав Дж. Харт, в університеті були кілька “старих консерваторів”, які заробили собі наукову репутацію 20–30 років тому. Однак їх було дуже мало, оскільки такі професори змушені були поступатися дорогою молодшим талановитим і амбітним приват-доцентам. Це служило потужним засобом стримування від зловживання задекларованою свободою викладання (*Lehrfreiheit*) [9, с. 271].

У Берлінському університеті викладали більшість професорів, які довели свою здатність розвивати науку. Ректор університету 1877/1878 н. р. Г. Гельмгольц стверджував, що це визнавалося безумовною кваліфікацією професора, що викликало захоплення у французів та англійців, які надавали перевагу так званому “педагогічному таланту”, тобто умінню викладати предмет у впорядкованій, чіткій і, по можливості, красномовній формі. В Німеччині до цього ставилися не лише байдуже, а й часто нехтували будь-якими ораторськими прикрасами під час лекцій [1, с. 44].

Дж. Харт зазначав, що німецький професор викладав тільки для тих, хто бажав і був здатний його слухати [9, с. 264]

Члени факультету піклувалися про забезпечення свого факультету кращим викладацьким складом, спроможним залучити до навчання на ньому якомога більшої кількості найбільш інтелігентних студентів. Крім того спільна робота з видатними колегами робила життя в університеті досить цікавим, повчальним і стимулюючим до роботи.

Подібна практика могла породжувати явище конкуренції між професорами. Однак, навіть якщо на кафедрі з'являлося два офіційно однакові професори, вони різняться науковими напрямками, і тому між ними виникав розподіл праці, коли кожен із них займався тим напрямком, у якому він був компетентнішим. Так, два видатні професори, доповнюючи один одного, створювали сильний центр тяжіння для зацікавлених студентів, тому жоден із них не втрачав слухачів [1, с. 48].

Отже, професори були не вчителями, а керівниками студентів. За такої їхньої функції важливо, щоб в університеті було кілька фахівців з однієї дисципліни, щоб студент мав можливість порівнювати їх, обрати між ними.

Стосунки між професорами і студентами в університеті були якщо не дружніми, то, принаймні, прихильними. Це вирізняло Берлінських професорів від їхніх колег з Англії, Франції та США, оскільки у їхні функції не входив контроль за дисципліною студентів [9, с. 273].

Поряд із професорами викладали приват-доценти. Ф. Паульсен окреслив посаду приват-доцента так: "... ученый, которому факультет предоставляет право преподавать без того, чтобы он входил в служебную учительскую корпорацию и брал на себя какую-либо обязанность по преподаванию" [4, с. 92].

Приват-доценти не вважалися на службі, не отримували заробітної плати від університету. Це були вчені, яким давалося право викладати в університеті на основі екзамену і які користувалися цим правом без будь-якого офіційного характеру [3, с. 119–120].

Роль приват-доцентів мала подвійний характер. Вони балансували між студентами і професорами. З одного боку, приват-доцент стимулював і спрямовував студентів, надаючи поради з приводу вибору лекцій, книг, плану навчання, підготовки до екзаменів. З іншого боку, він виступав конкурентом працюючим професорам, стимулюючи їх до постійного самовдосконалення і розвитку [9, с. 285–286].

Як викладач він був поставлений нарівні з професорами. Йому дозволялося використовувати університетські приміщення та інститути. Його лекції і практичні заняття були в розкладі. Якщо він засвідчував, що цей студент слухав курс його лекцій, то це вважалося достатнім доказом для зарахування такого курсу.

Як зазначав Г. Гельмгольц, зі зміною значення докторського звання і з посиленням спеціалізації кафедр від докторів, які хотіли отримати право викладання в університеті, вимагалися особливі докази їхніх глибших наукових знань зі спеціальності, вибраної ними для викладацької діяльності.

Відтак, права таких докторів нічим не відрізнялися від прав ординарних професорів. Фактично статус ординарних професорів був вигіднішим лише тим, що вони були вільніші у користуванні державними лабораторіями, кабінетами тощо, хоча з іншого боку, за законом, на них покладалися факультетські й державні екзамени [1, с. 46].

Високий рівень викладання дисциплін приват-доцентами забезпечували й значні обмеження, що існували для цього інституту. Вони полягали в тому, що:

1) підготовка приват-доцентів відрізнялася тим, що була не загальною, а спеціальною. Перш ніж отримати від факультету право на викладання (*venias docendi*), вони повинні були впродовж 2–3 років проводити наукове дослідження за певним напрямом, здобути докторський ступінь, склавши складний екзамен, що охоплював загальний матеріал з усієї галузі, і захистивши одну чи більше дисертацій з конкретних її питань, а потім ще кілька років продовжувати дослідження за темою своєї дисертації [9, с. 278]. Подібна практика була запроваджена з огляду на те, що вчені ступені втрачали своє значення і почали поступово перетворюватися на почесне звання, надавалися вони лише формально й не відповідали потребам і стану науки того часу. Отже, 12 червня 1834 р. Німецька державна рада прийняла постанову, що приват-доцентом університету може бути призначений лише той кандидат, який склав екзамен зі спеціальності практичного характеру;

2) статuti університетів вводили обмеження кількості приват-доцентів і часу, на який вони допускалися до викладання. Відповідно до прийнятих правил дозвіл на читання лекцій в університеті надавався терміном на 4 роки. Продовження цього терміну після його закінчення покладалося на розгляд факультету;

3) допуск до звання приват-доцента залежав не лише від факультету чи університету, а й від дозволу уряду. Наукове звання і педагогічні здібності самі по собі не давали претенденту право читати лекції в університеті;

4) приват-доцент міг бути позбавлений свого звання в адміністративному порядку. Тимчасове або остаточне позбавлення права викладати в університеті залежало не від університету чи факультету, а від міністерства;

5) ніхто не міг стати приват-доцентом у тому ж університеті, в якому навчався до закінчення дворічного терміну після закінчення закладу. Також звання надавалося не менше ніж через 2 роки після отримання наукового ступеня. Зазначимо, що англо-американська система підготовки педагогічних кадрів університетами для забезпечення власних потреб у Німеччині була практично невідомою. У Берліні, Лейпцизі і Хайдельберзі, як і в інших університетах, молодий приват-доцент не міг отримати звання професора, якщо він був студентом цього університету і здобував тут учене звання. Вважалося нормальним, що професори, доценти і навіть студенти постійно переїжджали з одного німецького університету в інший [9, с. 253–254; 8, с. 326];

6) для того, щоб отримати посаду, необхідно було прочитати дві пробні лекції – одну в присутності факультету, іншу – публічно перед студентами;

7) коло предметів, які міг читати приват-доцент обмежувалося. У Берлінському університеті він міг викладати тільки ті предмети, з яких склав екзамен [3, с. 121–123].

Протягом ХІХ ст. поступово роль приват-доцентів змінювалася. З розвитком системи екзаменів і навчальних інститутів викладацька діяльність доцентів почала втрачати своє значення. Поступово приват-доцентом вважався кандидат у професуру. Посада стала перехідною до оплачуваної професорської. Отже, приват-доценти підпорядковувалися факультетам, знаходилися за законом під їх наглядом і залежали від них повністю.

Висновки. На підставі вивчених першоджерел ми можемо прийти до висновку, що навіть за наявності зовнішніх форм колегіальності й переваги виборчого підґрунтя при заміщенні посад, самостійність університету значно обмежувалося міністерством. Від нього залежало визначення викладачів, загальних правил діяльності університету, вся господарча частина, допуск приват-доцентів до викладання. Міністерство навіть мало у складі університету свій орган – університетського суддю, який брав участь у всіх внутрішніх університетських справах, виключаючи власне наукові. Проте організаційна структура університету була інноваційною для того часу і досвід її організації, адаптований відповідно до вимог новітнього часу, може бути використаний для підвищення ефективності менеджменту у сфері вищої освіти.

Список використаної літератури

1. Гельмгольц Г. Обь академической свобод въ германскихъ университетахъ / Герман Гельмгольц. – Санкт-Петербург : Типографія А. Пороховщикова, 1896. – 54 с.
2. Кавелин К. Д. Свобода преподаванія и ученія въ Германіи / Константин Дмитриевич Кавелин // Кавелин К. Д. Наука, философия и література. – Санкт-Петербург : Типографія М. М. Стасюлевича, 1899. – Т. 3. – С. 5–91.
3. Кавелин К. Д. Устройство и управление немецкихъ университетовъ / Константин Дмитриевич Кавелин // Кавелин К. Д. Наука, философия и література. – Санкт-Петербург : Типографія М. М. Стасюлевича, 1899. – Т. 3. – С. 92–212.
4. Куриловъ В. В. Столѣтній юбилей Берлинскаго университета 1810–1910 / В. В. Куриловъ. – Варшава : Типографія Варшавскаго учебнаго округа, 1911. – 29 с.
5. Паульсен Ф. Германскіе университеты / Фридрих Паульсен. – Санкт-Петербург : Образование, 1904. – 413 с.
6. Чумиков В. А. Современные немецкіе университеты / В. А. Чумиков. – Санкт-Петербург : Типографія В. С. Балашева и К^о, 1897. – 35 с.
7. Eckart R. Du M. Geschichte der deutschen Universitäten / R. Du M. Eckart. – Stuttgart : Georg Olms Verlag, 1929. – 473 s.
8. Flexner A. Universities: American, English, German / Abraham Flexner. – New York : Oxford University Press, 1930. – 381 p.
9. Hart J. M. German universities a narrative of personal experience, together with recent statistical information, practical suggestions, and a comparison of the German, English and American systems of higher education / J. M. Hart. – New York : G. P. Putnam's Sons, 1874. – 398 p.

10. Lenz M. Rede zur Jahrhundertfeier der Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin: gehalten in der neuen Aula der Universität am 12. Oktober 1910 / Max von Lenz. – Halle a. d. S. : Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1910. – 32 s.

Стаття надійшла до редакції 27.08.2015.

Прибора Р. И. Организационная структура Берлинского университета в первой половине XIX в.

В статье на основе анализа историко-педагогических источников рассматривается организационная структура Берлинского университета в первой половине XIX в., описываются имеющиеся органы управления заведением, их функции и взаимоотношения между собой, раскрываются особенности формирования учебно-научного персонала университета, классифицируется состав преподавателей с обзором их должностных обязанностей и окладов.

Ключевые слова: история высшего образования, немецкая модель университета, Берлинский университет, образовательный менеджмент, учебно-научный персонал.

Prybora R. Organisational Structure of the University of Berlin in the First Half of the XIX century

The article deals with the analysis of the organizational structure of the University of Berlin in the first half of the XIX century, namely its governing bodies, their functions and interrelations.

On the basis of original sources and historico-pedagogic works it has been determined that the main governing bodies of the university were its president and the senate. The president, elected from the ordinary professors and approved by the Ministry, represented the institution in the interuniversity relationships and executed the decisions of the senate. The senate held all the decision making and administering power and was composed of the president, faculty deans, university judge and elected representatives of the professor staff. These bodies were aided by the university judge who resolved disputes in the institution and was a legal consultant of the university in all corresponding matters.

There is given the classification of the teaching staff into ordinary and extraordinary professors and privatdocenten. Their duties, functions and rights are thoroughly analyzed and described and peculiarities of their work in comparison with those of France, the UK and the USA are revealed. We also provide the information about the salary the teaching staff could get according to their position and honours.

Special attention is paid to the procedure of habilitation and the requirements and order of granting the privatdicenten the right to conduct lectures. It has been found out that it was typical of the University of Berlin not to employ the privatdocenten who studied and obtained their first degree in this university. It is also clarified that the privatdocenten could conduct lectures only after they had taken special practical state exam and provided enough evidence of their relevant scientific research.

Key words: history of higher education, German university model, the University of Berlin, educational management, teaching staff.